

УДК 159. 922. 765: 159. 923

Юлія Паненкова

САМООЦІНКА У СТРУКТУРІ АДАПТАЦІЇ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ: СПРОБА ТЕОРЕТИЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ

У статті представлено теоретичні узагальнення вітчизняних і зарубіжних концепцій особистісної адаптації. Особистісна адаптація розглядається як умова розвитку дитячої обдарованості. Вказується на регулятивний вплив самооцінки в особистісній адаптації обдарованих дітей.

Ключові слова: обдарована дитина, особистісна адаптація, самооцінка, само-свідомість, особистісна активність.

Актуальність проблеми. У контексті сучасних тенденцій гуманізації, демократизації освіти особливого значення набуває теза про особистісно орієнтований підхід до навчання і виховання та утвердження нових цінностей – творчості, самопізнання, саморозвитку, самореалізації.

Однією з умов суб'єктивного переживання дитиною власної значущості, єдності з оточуючим світом, виправданості власного буття є її особистісна адаптація. Формування обдарованої дитячої особистості в молодшому шкільному віці безпосередньо пов'язане з її включенням у соціальні стосунки, засвоєнням суспільних норм, правил, цінностей, тобто з процесами соціалізації і адаптації. Однак високі потенційні можливості особистості не завжди вдається розвинути через її взаємини з оточенням, негативне ставлення до себе, низьку самооцінку.

Мета публікації полягає в розкритті регулятивної функції самооцінки в особистісній адаптації обдарованих дітей.

Виклад основного матеріалу. В основі філософської антропології та психології лежить ідея про особистість, яка поряд із розвиненими інтелектуальними здібностями має володіти значним духовним потенціалом, моральними ідеалами та цінностями. Це зумовлює інтерес до таких аспектів феномена обдарованої особистості, як смисл життя, свобода, творчість, особистісна активність, гармонійна взаємодія індивідуального й соціального.

Маючи широкі адаптаційні можливості, обдарована особистість за будь-яких обставин буде спроможна залишатися вільною і самодостатньою, не просто адаптуватися до вимог довкілля, а стати на шлях власної життєтворчості, саморозвитку, самореалізації. Внутрішніми ресурсами саморозвитку і самореалізації особистості є цінності (Б. Братусь, В. Зінченко, З. Карпенко), життєві відношення особистості (О. Старовойтенко), смисложиттєві орієнтації (Д. Леонт'єв), ядро суб'єктності (В. Татенко), психофракти (О. Донченко), життєвий світ (Т. Титаренко), творчість (В. Моляко).

Виділяючи принцип розвивального впливу творчості, В. Моляко зазначає, що "творчість важлива сама по собі як створення нового, ори-

гінального, важлива також і як стимулятор діяльності, що сприяє розвитку пізнавальної сфери і розвитку особистості в цілому [1, с. 12].

Значну цінність у дослідженні проблеми соціально-психологічної адаптації мають праці зарубіжних учених, котрі обґрунтовують її сутність, природу та рівні в контексті теоретико-методологічних засад власного підходу до інтерпретації психологічної організації внутрішнього світу індивіда (А. Адлер, А. Бандура, Г. Гартман, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, Дж. Роттер, Б. Скіннер, З. Фройд, Е. Фромм, К. Хорні та ін.).

У працях вітчизняних психологів висвітлюються загальні питання адаптації як певної форми активності особистості (Б. Ананьєв, В. Аршавський, О. Матюшкін, В. Петровський, А. Реан, В. Роттенберг та ін.), специфіка аналізованого конструкту з боку його змісту, типів, різновидів і рівнів (Ю. Бабахан, Г. Балл, Ф. Березін, В. Давидов, О. Донченко, О. Зотова, А. Налчаджян, В. Слюсаренко та ін.). Низка психолого-педагогічних робіт присвячена вивченню особливостей адаптації дітей різного віку: молодшого шкільного (Г. Бурменська, В. Каган, Н. Лусканова, ін.); підліткового (С. Болтівець, І. Гоян, І. Кон, В. Мухіна, ін.); юнацького (І. Бех, І. Дубровіна та ін.).

Серед зарубіжних науковців наявні чималі розбіжності як у поглядах на природу адаптації людини, так і у витлумаченні змісту адаптаційного процесу зокрема. Переважно вони обґрунтовують лише два рівні пристосування (адаптованість – неадаптованість) і визначають їх сутність на теоретико-методологічних засадах власного підходу до інтерпретації психологічної організації внутрішнього світу індивіда: представники психоаналітичного напрямку пов'язують її з відсутністю тривоги, гуманістичного – із оптимальною взаємодією особистості і середовища, біхевіорального – з позитивним стимулом оперантної реакції, когнітивного – із відсутністю дискомфорту.

Вітчизняні вчені, обстоюючи переважно діяльнісний підхід у психології, розглядають адаптацію у змістовому контексті спілкування і міжособистісної взаємодії.

Запропонована А. Фурманом модель психологічної структури особистісної адаптованості як інтегральної психоформи життєактивності людини відображає подвійну природу даного феномена, яка зумовлена, з одного боку, взаєминами особистості з оточенням, а з іншого – характеристиками-параметрами внутрішнього світу особистості (ставлення, оцінка, самооцінка, прийняття, психологічна ситуація, психічний образ, Я-концепція). Зазначені складники психологічної структури особистісної адаптованості індивіда не просто перебувають у взаємодоповненні між собою, а ще й взаємопроникають одна в одну у сфері реальної екзистенції внутрішнього світу людини на тлі тенденційного переважання конструктивних чи деструктивних змін [3; 4].

Оскільки особистісна адаптованість є поняттям інтегральним і багатогранним, то очевидно, що у його основі знаходяться не окремі, а комплексні чинники. А. Фурман диференціює їх на соціальні й індивідні

фактори. До соціальних факторів автор відносить соціально-культурні, соціально-педагогічні та психофізичні, а до індивідних – біофізіологічні, психічні і духовні [4].

Кожен віковий період розвитку школярів є сензитивним для творення певного складника особистісної адаптованості (ставлення, оцінка і самооцінка, внутрішнє прийняття, психічний образ, психологічна ситуація, Я-концепція): у молодшому шкільному віці переважає формування відповідної психокультурної ситуації розвитку та психічного образу. Коли мова йде про обдарованих дітей цього віку, то для них особливого значення набуває формування адекватного ставлення до себе, розвиток процесів оцінювання і самооцінювання.

Особливості самооцінки дітей молодшого шкільного віку досліджувалися в різних аспектах, проте специфіка особистісної адаптації обдарованих дітей та роль самооцінки в їхньому адаптаційному процесі залишаються недостатньо дослідженими.

Теоретичні та методологічні підходи до вивчення самооцінки висвітлені у вітчизняній психології в працях Б. Ананьєва, Г. Костюка, Л. Божович, І. Кона, М. Лісіної, А. Липкіної, В. Століна, І. Чеснокової, С. Тищенко, М. Боришевського, Є. Шорохової, А. Захарової, П. Чамати; в зарубіжній психології в працях В. Джемса, Ч. Кулі, Дж. Міда, Е. Еріксона, К. Роджерса, Р. Бернса та ін. Самооцінка розглядається ними як найважливіше особистісне утворення, що бере безпосередню участь в регуляції людиною своєї поведінки і діяльності, емоційний прояв самосвідомості особистості, що формується за її активної участі та відтворює якісну своєрідність її внутрішнього світу.

Концепція персоналізації, розглядаючи особливості впливу соціального оточення на розвиток особистості дитини, стверджує, що під таким впливом розуміється процес її входження в нове соціальне середовище та інтеграцію з ним. Соціальна ситуація розвитку в молодшому шкільному віці характеризується тим, що дитина виходить за коло свого сімейного спілкування і встановлює відносини з ширшим світом дорослих і дітей. У ході спілкування з однолітками виробляються навички соціальної взаємодії, формуються соціальні ролі, розширюється уявлення про власну особистість. На думку І. Кона, таке включення у стосунки з однолітками створює можливості самоствердження дитини, набуття нею нових ролей, появи нових критеріїв самооцінки.

Як система, що постійно розвивається, самооцінка (адекватна чи неадекватна) функціонує в різних формах, видах, на різних рівнях організованості і є виявом суб'єктивної активності дитини. Індивідуальні особливості особистісної самооцінки обдарованих дітей впливають на формування таких характерологічних рис, як впевненість (невпевненість), критичність (некритичність), активність (пасивність), комунікабельність (замкнутість), емоційна стабільність (емоційна лабільність).

Процесом, за допомогою якого дитина пізнає себе, є її самосвідомість, що забезпечує відкриття власного неповторного внутрішнього

світу, індивідуальності своєї особистості, формування цілісного уявлення про себе.

Самосвідомість, на думку І. Чеснокової, "являє собою конституючу ознаку особистості, що формується разом з її становленням" [5, с. 148]. Вона пропонує розрізняти два рівні самосвідомості залежно від того, в якому контексті відбувається співставлення себе:

- самопізнання в системі "Я – інша людина";
- самопізнання у процесі аутокомунікації, тобто в системі "Я – Я".

Для другого рівня самопізнання специфічним є те, що зіставлення себе відбувається не в системі "Я – інша людина", а в системі "Я – Я". Саме на цьому рівні суб'єкт оперує вже готовими знаннями про себе, отриманими в різний час і в різних ситуаціях [5].

Особливу зацікавленість в наукових колах викликає концепція В. Століна, яка також базується на принципі багаторівневості самосвідомості. Основним чинником структурування цього феномену, на його думку, є рівень активності людини, в рамках якої формується і проявляється самосвідомість.

Автор зазначає, що існує суттєва відмінність у змісті Я-образу (знання або уявлення про себе, втому числі у формі вираженості тих чи інших рис)та в існуючому самоставленні (самоповага, аутосимпатія, любов до себе,ін.) [2, с. 206].

Кожен акт самосвідомості і є взаємодією самопізнання та самоставлення. Центральне місце у самоставленні займають самоповага і любов до себе. Сутність самоповаги полягає в тому, що дитина відчуває по відношенню до себе. Це емоційний компонент особистості, що впливає на характер досягнутих результатів і є джерелом її творчості, життєстійкості та оптимізму.

Рівень самоповаги і самоставлення визначаються двома факторами. Один і з них демонструє, наскільки значущою особистістю дитина себе уявляє, наскільки любить і приймає себе такою, якою вона є. Цей фактор пов'язаний з власною особистісною оцінкою і є рейтингом, який не залежить від того, що в даний момент відбувається в житті дитини.

Другий фактор, що визначає рівень самоповаги дитини, - це відчуття ефективності (самоефективності) того, наскільки вона є компетентною і здатною виконувати те, чим займається. Це результативна сторона самоповаги, на якій будується справжня, довготривала впевненість у собі та повага до себе, адекватна самооцінка.

Самоставлення обдарованих дітей безпосередньо пов'язане з їхньою оцінкою та самооцінкою. Оцінка, за А.В. Фурманом, являє собою "особисте судження, яке характеризується емоційно-ціннісним напруженням і критеріальністю сприйняття того, що реально відбувається" [4, с. 25]. Самооцінка є цінністю і значущістю, котрі індивід приписує собі в цілому та окремим сторонам своєї особистості, поведінки, діяльності, комунікації. Вона відіграє роль важливого особистісного утворення й одного з центральних компонентів Я-концепції, сутнісно вміщує у своїй

формопобудові особистісні значення і смисли, систему ставлень і вартостей.

На думку Л.С. Виготського, саме в молодшому шкільному віці самооцінка дитини опосередковує її ставлення до себе, інтегрує досвід її діяльності та спілкування з іншими. Таким чином, самооцінка обдарованої дитини відображає не тільки знання про результати навчальних досягнень, уявлення про власні можливості у навчальній діяльності, а й ставлення до себе як до виконавця вимог учителя, батьків, як до носія нових особистісних якостей (старанність, наполегливість, акуратність, кмітливість, ін.). Обдаровані діти молодшого шкільного віку, насамперед, усвідомлюють і оцінюють у собі якості, які характеризують їх як школярів. Самооцінка обдарованих дітей може залежати і від оцінки їхньої діяльності й поведінки дорослими (батьками, вчителями).

Для самооцінки обдарованої дитини молодшого шкільного віку, як вважає М.В. Савчин, властиві ще й стійкість і недостатня адекватність. Це зумовлене особливістю її самосвідомості, яка полягає в тому, що образ Я для неї невіддільний від соціально схвалюваних позитивних рис. Обдарована дитина і творить свій образ відповідно до соціальних уявлень про духовно-моральні, інтелектуальні, естетичні, трудові та інші якості людини. Її позитивне емоційно-ціннісне ставлення до себе пов'язане із впевненістю в тому, що вона добра, розумна, вихована. Переживання та усвідомлення обдарованою дитиною себе як такої, що заслуговує визнання навколишніх, і спонукає її до подальшої активності.

Самооцінка обдарованої дитини має тенденцію до різких змін у відповідь на найменші неуспіхи. Добре відомо, що низька самооцінка передбачає неприйняття себе, самозаперечення, негативне ставлення до своєї особистості. У свою чергу, адекватна самооцінка стає важливим ціннісним аспектом у житті індивіда. На наш погляд, існують три важливі моменти для розуміння самооцінки обдарованої дитини молодшого шкільного віку:

по-перше, важливу роль у її формуванні відіграє співставлення образу Я-реального (ким Я є) з образом Я-ідеального, тобто з уявленням про те, якою обдарована дитина хотіла б бути. Таке зіставлення часто зустрічається у різних психотерапевтичних методиках, де високий ступінь збігу реального Я з ідеальним вважається показником психічного здоров'я. Тому, ті обдаровані діти, котрі досягають характеристик, які визначають для них ідеальний образ Я, мають високу самооцінку;

по-друге, самооцінка обдарованої дитини корелює з тим, як, вона вважає, її оцінюють інші;

по-третє, обдарована дитина оцінює успішність своїх дій і проявів через призму своєї ідентичності; вона відчуває задоволення не від того, що просто щось робить добре, а від того, що вибирає певну діяльність і саме її робить добре.

Самооцінка обдарованих дітей тісно пов'язана з їхнім рівнем домагань, тобто зі ступенем складності мети, яку вони ставлять перед собою. Розходження між домаганнями і реальними можливостями обда-

рованих дітей призводить до того, що вони починають неправильно оцінювати себе, внаслідок чого їхня поведінка стає неадекватною (виникають емоційні зриви, підвищена стурбованість, ін.).

Спрямування самооцінки (завищена, адекватна, занижена) особистості починає формуватися в сім'ї як результат міжособистісних взаємин із значущими дорослими, які визначають систему установок, а відтак і розвивають Я-образ дитини. На формування позитивної самооцінки обдарованої дитини впливає клімат родинної взаємодовіри й любові, помножений на авторитет батьків і повсякденну вимогливість до неї.

Висновки. З системного теоретичного аналізу означеної проблеми випливає:

- самооцінка є важливим компонентом у структурі особистісної адаптації обдарованих дітей;
- формування самооцінки в молодшому шкільному віці пов'язане з розширенням і уточненням уявлення про себе;
- показником індивідуального рівня розвитку самооцінки обдарованої дитини є її самосвідомість, яка органічно включена в процес самопізнання;
- виконуючи регулятивні функції (оцінкові, контрольні, стимулюючі, блокуючі, захисні), самооцінка виступає необхідною внутрішньою умовою особистісної адаптації та організації дитиною своєї поведінки, діяльності, стосунків;
- від особливостей самооцінки обдарованої дитини залежить модальність її емоційних переживань у зв'язку з оцінним ставленням оточуючих;
- адекватна самооцінка обдарованої дитини забезпечує позитивне ставлення до себе, стимулює внутрішні ресурси її творчості, саморозвитку та самореалізації, гармонізує її взаємини з вимогами зовнішнього (вітакультурного) й внутрішнього (психодуховного) світів.

1. *Моляко В.А.* Творческая конструктология (пролегомены) / В.А. Моляко. – К.: Освіта України, 2007. – 388 с.
2. *Столин В.В.* Самосознание личности / В.В. Столин. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 284 с.
3. *Фурман А.В.* Методика визначення особистісної адаптованості школярів / А.В. Фурман. – Київ – Донецьк: Ровесник, 1993. – 22 с.
4. *Фурман А.В.* Психодіагностика особистісної адаптованості / А.В. Фурман. – Тернопіль: "Економічна думка", 2000. – 197 с.
5. *Чеснокова И.И.* Проблема самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. – М.: Наука, 1977. – 144 с.

The article deals with theoretical conclusions of foreign and native conceptions of person's adaptation. Person's adaptation is examined as a condition of children's gifts development. It refers on regulative influence of self-appraisal in person's adaptation of gifted children.

Key words: a gifted child, personal adaptation of a gifted child, self-appraisal of personality, person's self-consciousness, person's activity.